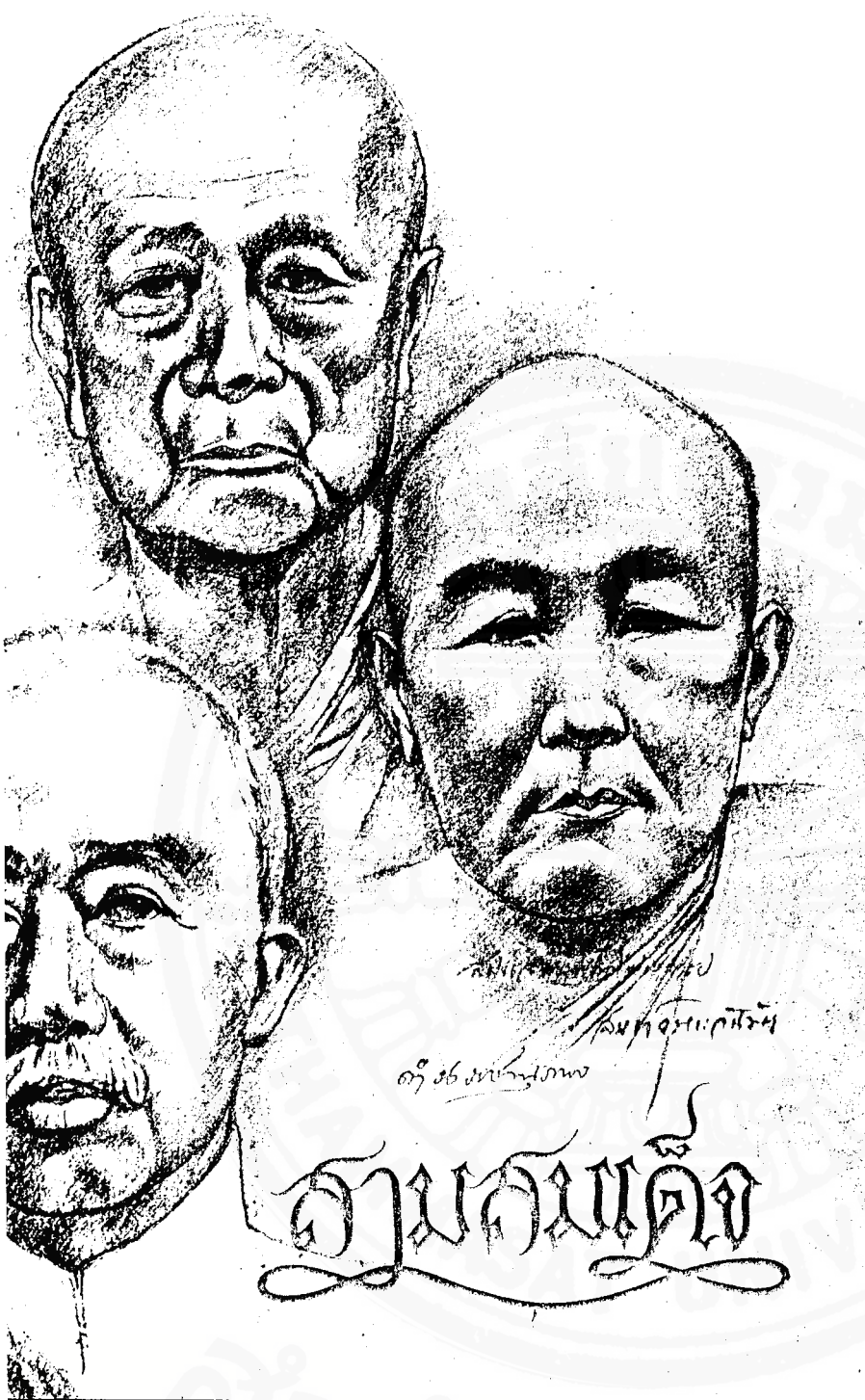

ภาษาในหนังสือ “สามสมเด็จ”

วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ในช่วงเวลาประมาณ 120 ปีที่ผ่านมา คือ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงปัจจุบัน ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงไปมากมายในหลาย ๆ ด้าน ตั้งแต่ระบอบการปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษา ไปจนถึงชีวิตความเป็นอยู่ของคนทั่วไป จากสังคมที่เคยมีทาสเข้ามาเป็นสังคมที่ประชาชนไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งผู้แทนราษฎร จากการศึกษาในวัดมาสู่การศึกษาที่มีระบบ ตั้งแต่ระดับอนุบาล ประถม มัธยม ไปจนถึงระดับดุริยางค์บัณฑิตศึกษา จากชีวิตความเป็นอยู่แบบชาวนาซึ่งสามารถทำมาหาเลี้ยงชีพและดำรงชีวิตอยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งพาคนนอกสังคม มาสู่ชีวิตสมัยใหม่ซึ่งหลายสิ่งหลายอย่างที่ใช้ในการดำรงชีวิตมาจากต่างประเทศ เหล่านี้ล้วนเป็นการเปลี่ยนแปลงอันมหาศาลที่เกิดขึ้นในสังคมไทยโดยเฉพาะสังคมกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาอันไม่ยาวนานนัก และเป็นที่แน่นอนว่าการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมมีอิทธิพลทำให้พฤติกรรมต่าง ๆ ของคนไทยเปลี่ยนแปลงตามไป ทั้งนี้รวมถึงภาษาด้วย เพราะภาษาก็เป็นพฤติกรรมทางสังคมอย่างหนึ่งด้วย ประการสำคัญมนุษย์ในสังคมต้องใช้ภาษาตลอดเวลาและในทุก ๆ ด้าน ไม่มีอะไรที่จะเกิดขึ้นใหม่ในสังคมโดยไม่มีสิ่งเกิดใหม่ในภาษาควนคู่ไปด้วย จึงเป็นที่น่าสนใจศึกษาว่า ในขณะที่สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปมากมายนั้น มีการเปลี่ยนแปลงอะไรเกิดขึ้นบ้างในภาษา คนไทยใช้ภาษาแตกต่างไปจากเดิมอย่างไรบ้าง

ผู้เขียนบทความนี้มีความเห็นว่า หนังสือสามสมเด็จ มีข้อมูลที่สามารถใช้เป็นกระจกส่องสะท้อนความเปลี่ยนแปลงในบางแง่มุมที่เกิดขึ้นในภาษาเขียนในช่วงเวลาดังกล่าวได้ หนังสือเล่มนี้มีผู้เขียนหลักอยู่ 4 ท่าน คือ สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) และ นายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ ท่านแรกประสูติในสมัยรัชกาลที่ 4 คือปี พ.ศ. 2405 และสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2486 ในสมัยรัชกาลที่ 8 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เกิดปี

พ.ศ. 2415 ซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และมรณภาพเมื่อปี พ.ศ. 2494 ในสมัยรัชกาลปัจจุบัน สมเด็จพระวันรัตก็เกิดในสมัยรัชกาลที่ 5 คือปี พ.ศ. 2424 แต่มรณภาพในสมัยรัชกาลที่ 8 คือปี พ.ศ. 2486 ส่วนนายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ นั้น เกิดเมื่อปี พ.ศ. 2476 ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ 7 และในปัจจุบันยังมีชีวิตอยู่ ทั้ง 4 ท่านประสูติและเกิดในเวลาต่างกัน แต่ก็ใกล้เคียงกันพอที่มีบางช่วงเวลา ที่ทั้ง 4 ท่านมีโอกาสอยู่ร่วมสมัยกัน และถึงแม้ลายพระหัตถ์และข้อเขียนในหนังสือสามสมเด็จ จะอยู่ในช่วง พ.ศ. 2464 ถึง พ.ศ. 2523 เท่านั้น แต่ก็ได้หมายความว่า ภาษาที่ทั้ง 4 ท่านทรงใช้และใช้จะจำกัดอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าวเท่านั้น หากแต่ผู้เขียนมีความเห็นว่า ภาษาที่ท่านทั้ง 4 ทรงใช้และใช้นั้น สามารถเป็นตัวแทนภาษาของผู้มีการศึกษาสูง 3 แบบ ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

หนังสือ สามสมเด็จ เป็นหนังสือที่มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป และมูลนิธิพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเป็นผู้ร่วมกันจัดพิมพ์ขึ้น เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2523 โดยมีมูลนิธิจิณม ทอมสัน ร่วมสมทบทุนในการจัดทำด้วย และมีบริษัทเคล็ดไทย จำกัด เป็นผู้จัดทำจำหน่าย

หนังสือ สามสมเด็จ เป็นการรวบรวมเอาลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงมีโต้ตอบกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส และสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) วัดมหาธาตุ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464 ถึงปี พ.ศ. 2486 นายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ ซึ่งเป็นผู้ริเริ่มและดำเนินการจัดพิมพ์ เขียนบทความนำ ในฐานะประธานคณะกรรมการดำเนินงานของมูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป ไว้เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2523 นอกจากนี้ท้ายเล่มยังมีปาฐกถาของนายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ อีกเรื่องหนึ่ง ชื่อ “สมเด็จพระยาดำรงฯ กับวิชาประวัติศาสตร์โบราณคดีของไทยปัจจุบัน”

ที่ว่าภาษาของทั้ง 4 ท่านสามารถเป็นตัวแทนของภาษาของผู้มีการศึกษาสูง 3 แบบนั้นจะขอขยายความสิ่งที่เรียกว่าการศึกษา 3 แบบดังนี้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณอดุล สุนทรนายก ศรีปฎกวิทยาคุณ
 ญาณคัมภีร์ญาณสุนทร มหาจุฬารกณิสสร บวรสังฆาราม
 คามวาสี อรัณยวาสี
 สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร พระอารามหลวง

1. การศึกษาแบบไทยโบราณ เป็นการศึกษายุคก่อนที่ประเทศไทยจะได้รับอิทธิพลในด้านการศึกษาจากชาวตะวันตก ซึ่งสำหรับคนธรรมดาทั่ว ๆ ไป หมายถึงการศึกษาในวัดกับพระ ซึ่งขั้นต้น ๆ ก็คงเป็นการเรียนอ่านเขียน ถ้าเรียนขั้นสูงขึ้นไปก็หมายถึงการบวชเรียนเป็นพระ เป็นมหาบวชเรียน¹ ส่วนความรู้อื่นก็เป็นการฝึกวิชาชีพจากผู้รู้ ผู้หญิงคงไม่สามารถไปเรียนเขียนอ่านกับพระได้ คงต้องเรียนรู้จากบิดามารดา หรือผู้ที่อ่านออกเขียนได้ในบ้าน และสำหรับลูกผู้ดีก็อาจมีโอกาสเข้าไปเรียนเขียนอ่านในวัง² สำหรับเจ้านายชั้นสูงนั้น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเล่าไว้ว่า³

“การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่รัชกาลที่ 1 (บางทีจะตามอย่าง

ครั้งกรุงศรีอยุธยา) ไซ้มาจนในสมัยเมื่อฉันเริ่มศึกษาด้วย ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นประถมศึกษาเรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวังเหมือนกัน ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิงพอพระชันษาได้ 3 ขวบ ก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษาราว 7 ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้น ถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียนพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนั้นฝึกกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือต่าง ๆ เหมือนกัน ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามารยาทก็กวัดขันตั้งแต่ขั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมภาคต้นไปจนถึงโสกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา 13 ปี พระองค์หญิงพระชันษา 11 ปี) แต่โน้นเรียนวิชามัธยมศึกษาปลาย คือ พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างที่ชอบพระอัธยาศัย ทรงผนวชอยู่พรรษา 1 บ้าง กว้านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุมิณน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกหัดอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญด้วยยังไม่มีโรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสน์และราชประเพณีนั้นเจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรงอันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมืองได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูล และที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้ใหญ่ผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมืองด้วยเข้าเฝ้าทุก ๆ วันดังกล่าว

มา การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลาราว 6 ปี จนพระชันษาได้ 21 ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงพระผนวชอีกครั้งหนึ่งเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ซักซ้อมให้เชี่ยวชาญเปรียบเหมือนอย่างเข้ามหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็เป็นสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่โสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่การศึกษาศีลธรรม และฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์ ข้อที่พระองค์ชายมีโอกาสเรียนราชการเพราะเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เจ้า

นายพระองค์หญิงก็มีโอกาสศึกษาทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยในสมาคมของกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา ที่ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชามารยาทสำหรับกุลสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัย อันเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาเข้าไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอนงานทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณ เพราะการที่ได้ศึกษานั้น”

2. การศึกษาแบบไทยโบราณผสมกับการศึกษาภาษาอังกฤษ การศึกษาแบบนี้ก็เหมือนกับแบบแรก เป็นแต่มีการศึกษาภาษาอังกฤษเพิ่มขึ้นมาอีกเท่านั้น ยุคนี้เป็นยุคที่ประเทศไทยได้รับอิทธิพลจากชาวตะวันตกแล้ว และเป็นยุคก่อนที่ประเทศไทยจะจัดระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่ไม่ยาวนาน คือ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ช่วงก่อนการตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษความจริงในช่วงนี้คนธรรมดาทั่วไปที่ได้รับการศึกษาก็นับว่าเป็นการศึกษาในรูปแบบที่หนึ่งอยู่ แบบที่สองนี้มีเฉพาะเจ้านายชั้นสูงในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น

3. การศึกษาแบบสมัยใหม่ เป็นการศึกษาที่จัดตามระบบของทางตะวันตก คือ แบ่งเป็นระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา และการศึกษาภาษาต่างประเทศก็รวมอยู่ในหลักสูตรด้วย การศึกษาแบบนี้เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และพัฒนาการสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์และสมเด็จพระวันรัตเป็นผลผลิตของการศึกษาชั้นสูงรูปแบบที่หนึ่ง โดยสมเด็จพระองค์แรกเป็นเปรียญเอกมหามกุฏราชวิทยาลัย เทียบ 7 ประโยค⁴ ส่วนสมเด็จพระองค์หลังเป็นเปรียญเอก 9 ประโยค ทั้ง 2 องค์มีผลงานด้านการแปลและเรียบเรียงหนังสือซึ่งเป็นที่ยกย่องของนักปราชญ์ราชบัณฑิตในยุคของท่าน⁵ นอกจากนี้ทั้ง 2 องค์ยังเป็นผู้ได้รับ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
อัสสยาลาภคินทร สยามวิชิตินทรวโรปการ มโหฬารวิบุลยศาสตร์
ปิณฑราชานุศิษฐ์ ไพศาลราชกฤตยาภิรมย์ ไบรณคดีปวิศาศรโกศล
คัมภีร์พนมธุปฏิกาน ราชบัณฑิตยสถาน นิตยธรรมสมรรถ
ศึกษาภิวัฒน์ปิยวาที ขันติสยัตตวิจิตรวาทา วิมลรัตนปัญญาอาชาวาทย์
พุทธาภิเศกธรรมาทร พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกมณอบพิตร

ประธานไบชมจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นที่กล่าวกันว่าไบชมนี้ได้กัน
ยากเพราะทรงพิถีพิถันทั้งทางสำนวนโวหารตลอดจน
วิธีการแสดงและการเลือกเฟ้นหัวข้อธรรมมาอธิบาย
ขยายความ⁶

ส่วนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั้นทรง
เป็นผลผลิตของการศึกษาทั้งจากพระบรมมหาราชวัง
ในฐานะเป็นเจ้านายชั้นสูง และจากวัดเนื่องจากทรงทั้ง
ผนวชและทรงอุปสมบท อีกทั้งยังทรงได้ศึกษา
ภาษาอังกฤษกับอาจารย์ชาวอังกฤษ ตั้งแต่ยังทรง
พระเยาว์จนทรงสามารถใช้ภาษาอังกฤษติดต่อกับ
ชาวต่างประเทศได้ดี นอกจากนี้พระองค์ยังทรงแต่ง
บทนิพนธ์เป็นภาษาอังกฤษได้หลายเรื่อง ในภาคผนวก

ของหนังสือเรื่อง ให้พระยาอนุমান มีข้อความที่ชาว
ต่างประเทศเขียนเกี่ยวกับพระองค์เรื่อง “An Intelli-
gent Friend of Rome H.R.H. Prince of Siam” มีข้อ
ความแสดงถึงพระปรีชาของพระองค์ไว้ดังนี้⁷

“Did the Price speak English?” “Per-
fectly, and from his questions and observa-
tions, from his attractive conversation one
could easily understand that besides our
past, so connected with the world’s history
the Prince was disposed at this visit with
an ardour almost mystical and by long
and well ordered lecture.”

ประการสำคัญทรงมีผลงานพระนิพนธ์มากมายทั้ง
ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ อีกทั้งยังทรงมีความสน-
พระทัยการใช้ภาษาด้วย ทรงเคยมีลายพระหัตถ์
ไปถึงสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เรื่องการใช้อยู่คำ
ในการเทศนา

นายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ เป็นผลผลิตของการ
ศึกษาแบบสมัยใหม่ เขาจบการศึกษาระดับมัธยม
จากประเทศไทย และไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ
จนได้ปริญญาตรี เขามีผลงานเขียนมากมาย ซึ่งแสดง
ให้เห็นถึงความเป็นผู้พิถีพิถันละเอียดลออในการใช้
ภาษา และในการพิจารณาการใช้ภาษาของผู้อื่นด้วย
เขาเห็นความสำคัญของการใช้ภาษามากน้อยเพียงใด
นั้นคงอาจพิจารณาได้จากคำกล่าวของขงจื้อเกี่ยวกับ
ภาษา ที่เขายกมาอ้างในบทความท้ายเล่มของหนังสือ
สามสมเด็จ ดังนี้⁸

“ถ้าภาษาไม่ถูกต้อง สิ่งที่จะพูดไม่ตรงกับความ
หมายที่จะพูด เมื่อเป็นเช่นนั้น สิ่งซึ่งควรกระทำ
เป็นอันไม่ได้กระทำ ศีลธรรมและศิลปะย่อมจะ
เสื่อมทรามลง ความยุติธรรมเสื่อมเสีย ประชากร
จะวุ่นวาย อย่างไม่สามารถจะช่วยเหลือได้ ด้วย
เหตุฉะนั้นภาษาจึงสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด”

ข้อมูลดังกล่าวข้างต้นคงพอช่วยชี้ให้เห็นว่า ผู้
เขียนทั้ง 4 ท่านของหนังสือ **สามสมเด็จ** เป็นผู้มีการ
ศึกษาสูง มีประสบการณ์มากในงานเขียน และเป็นผู้

ที่มีความพิถีพิถันในการใช้ภาษา ซึ่งทำให้สรุปต่อไปได้ว่า ภาษาที่ใช้อยู่ในหนังสือสามสมเด็จนั้นย่อมเป็นภาษาที่ดี และในขณะที่ภาษาของทุกท่านเป็นภาษาที่ดี ลักษณะภาษาที่แต่ละท่านทรงใช้และใช้ก็มีความแตกต่างกัน ซึ่งเป็นความแตกต่างดังกล่าวนี้มีใช้เรื่องของคุณภาพ หากแต่เป็นความแตกต่างระหว่างการใช้ภาษาของบุคคลซึ่งเป็นผลผลิตของการศึกษา 3 แบบ ดังได้กล่าวมาแล้ว ลักษณะภาษา นายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ อาจมีลักษณะเฉพาะตัวอยู่บ้าง แต่โดยทั่วไปแล้วก็มีลักษณะที่สามารถชี้ให้เห็นว่าเป็นลักษณะการใช้ภาษาของผู้ที่ผลผลิตของการศึกษาแบบสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ผ่านการศึกษาในต่างประเทศมาแล้ว ในทำนองเดียวกันภาษาของสมเด็จพระสังฆราชก็ยังมีลักษณะเฉพาะของผู้ที่ได้รับการศึกษาทางด้านเปรียญทั่ว ๆ ไปใช้เหมือนกัน ดังจะกล่าวถึงต่อไป

เมื่อกล่าวถึงความแตกต่างในการใช้ภาษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความแตกต่างอันเนื่องมาจากเวลา โดยทั่วไปมักนึกถึงการใช้คำศัพท์เป็นประการแรก เพราะเป็นสิ่งที่เห็นได้ง่าย และเห็นได้ชัดเจนที่สุด และถ้าจะรวบรวมกันว่าคำศัพท์ภาษาไทยในช่วงประมาณ 120 ปีที่ผ่านมา มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ก็คงสามารถรวบรวมได้เป็นหนังสือเล่มใหญ่ เพราะลำพังจากหนังสืออักษรวิธานศรียะ ของ หมอปรัดเล เล่มเดียวก็สามารถหาศัพท์เก่าที่ปัจจุบันเลิกใช้แล้วหลายร้อยคำ และถ้าวรรณาคำศัพท์ใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นควบคู่กับวิชาการแขนงใหม่ ๆ ความเป็นอยู่แบบใหม่เข้าด้วย ก็จะได้คำศัพท์ที่แตกต่างกันมากมายหลายร้อยหลายพันคำ ในหนังสือสามสมเด็จก็มีคำศัพท์ใช้แบบเก่าอยู่หลายคำ ซึ่งเกาทั้งด้านความหมาย การใช้ และการสะกด อาทิ “คิดพิเคราะห์เหตุ” “เวลาจวนย่ำค่ำ” “อย่าเพ่อ” “อัสยาไครย” “เรียนความแก่” “อันจัก” “แลขอประทานพร” “ดูอาการกิริยาเรียบร้อยดีอยู่” “ไม่เห็นแปนอัศจรรย์อันใด” ฯลฯ ถึงแม้คำศัพท์จะเป็นสิ่งที่สามารถบ่งบอกถึงความแตกต่างของการใช้ภาษาได้ดี แต่ก็ยังเป็นสิ่งผิวเผินมาก ผู้ใช้ภาษาสามารถหยิบยก

คำศัพท์ของยุคอื่น หรือของคนกลุ่มอื่นมาใช้ได้ ถ้าสามารถอธิบายความหมายของคำนั้น ๆ ให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านเข้าใจได้ หรือเมื่อทราบแน่ชัดว่าผู้ฟังผู้อ่านจะเข้าใจได้ ถึงแม้คำศัพท์นั้นจะมีใช้คำศัพท์ที่คนในยุคหนึ่งหรือกลุ่มนั้นใช้อยู่เป็นประจำก็ตาม ซึ่งบางครั้งการกระทำเช่นนี้ก็เป็นการเพิ่มอำนาจในการใช้ภาษาได้ดี อาทิ การใช้คำว่า “ลำดับนี้” และ “ว่าจำเพาะเรื่อง” ในการเริ่มเรื่องใหม่ ของนายสุลักษณ์

สิ่งที่สามารถบ่งบอกถึงความแตกต่างในการใช้ภาษาได้ลึกซึ้งกว่าคำศัพท์ คือ วิธีการเรียบเรียงความหมายและข้อความ ซึ่งต้องอาศัยไวยากรณ์ภาษา ทั้งระดับคำ วลี ประโยค ไปจนถึงข้อความขนาดย่อหน้า ไวยากรณ์หลายระดับดังกล่าวนี้เป็นเรื่องลึกและซับซ้อนกว่าคำศัพท์มาก ผู้ใช้ภาษาเองถ้าไม่ใช่นักภาษาก็คงไม่ตระหนักถึงเรื่องนี้ ยิ่งผู้อ่านผู้ฟังที่ไม่สนใจด้านภาษาแล้วยิ่งไม่สามารถชี้ข้อแตกต่างได้เลย สาเหตุใหญ่อย่างหนึ่งที่ทำให้คนทั่วไปมองไม่เห็นถึงความแตกต่างดังกล่าวนี้ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมักเกิดจากการนำสิ่งที่มียู่แล้วในภาษามาใช้ให้แตกต่างไปจากเดิม และ/หรือใช้อย่างมีความถี่มากขึ้นกว่าเดิม คนทั่วไปจึงมองว่าไม่มีสิ่งใหม่เกิดขึ้นในภาษาและมักจะกล่าววิจารณ์กว้าง ๆ ว่า ภาษาของคนนี้เรียบง่ายกระชับดี หรือภาษาของคนนี้ยุ่ง ฟังหรืออ่านแล้วเข้าใจยากหรือไม่เข้าใจเอาเลย เป็นต้น เพื่อให้เห็นภาพว่า การเรียบเรียงความหมายและข้อความนั้นสามารถต่างกันไปได้อย่างไรบ้าง ก็จะขอยกกลายลิขิตที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระวันรัต และข้อความที่นายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ เขียนไว้ในหนังสือสามสมเด็จ มาเปรียบเทียบกันให้ดูดังนี้

“เรื่องกุญแจหลวงนั้น เมื่อถึงคราวจำเอนสมควรจะลดให้น้อยลง เหลือไว้แต่วัดที่สำคัญคงไม่เสียหายอย่างไร นอกนั้นพระราชทานให้สกุลวงศ์ที่เกี่ยวข้องหรือราษฎรทอดแล้วถวายพระราชกุศล คงไม่ขัดข้องฯ

อนึ่ง วัดที่พระราชทานให้สกุลวงศ์ของวัด

หรือราษฎรทอดนั้น ถ้าอาตมภาพเป็นเจ้าของ
จะไม่เสียใจเลย เพราะถึงเวลาสมควรแล้ว ทั้งยัง
ไม่ได้เลิกล้มทุกอย่าง ในส่วนที่ได้รับพระมหา
กรุณาก็ยังมีอีกมาก”

(ลิขิตลงวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2475 ของ
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)

“ศาลาตำราธรรมที่พระเดชพระคุณ
โปรดให้ซ่อมนั้น วัดจัดการซ่อมเอง ทาสีฉา
น้ำปูนเสร็จแล้ว การควบคุมดูแลงานตั้งแต่ต้น
จนตลอด อาตมภาพให้พระในวัดนี้ซึ่งชำนาญ
ในการช่างเป็นผู้ควบคุม ได้ผลดีสมความมุ่ง
หมาย สีที่ทาก็เป็นอย่างดีเรียบร้อยทุกอย่าง
ไม่ได้ปน ค่าซ่อมแซมสิ้น 195 บาท 39 สตางค์
ถูกกว่าให้ช่างทำครั้งตัว”

(ลิขิตลงวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2470 ของ
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่อเป็นพระสาสนโสภณ)

“...ใบชาที่โปรดเสวย ซึ่งทรงแบ่งประทาน
อาตมภาพมา 2 ถ้วยนั้น อาตมภาพได้รับแล้ว
ปลาบปลื้มในพระเมตตาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง
ขอถวายอนุโมทนา...” “อุคคสุส ทวดา เมธาวิ
อุคคธมมสมาหิโต เทวภูโต มนุสโส วา อุคคบุ
ปตุโต ปโมทติ ท่านผู้เป็นปราชญ์ ผู้ตั้งมั่นใน
ธรรมอันเลิศ บริจาคทานวัตถุอย่างดี เป็นทวดา
หรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมได้ประสบอารมณ์อันเลิศ
ได้รับปรีดาปราโมทย์ทุกเมื่อ”

(ลิขิตลงวันที่ 27 มกราคม พุทธศักราช 2481
ของ สมเด็จพระวันรัต เมื่อเป็นพระพิมลธรรม)

“...อาตมภาพได้รับลายพระหัตถ์ประทาน
ผ้าสังฆาฏิ พระประสงฆ์ให้ครองแม่แต่สักครั้ง
หนึ่ง ในวัดสวตมณต์ฉลองพระชนม์ มีความ
ขึ้นบานในลายพระหัตถ์เป็นหย่างยิ่ง อาตมภาพ
ได้บังจุทธรณ์ผ้าสังฆาฏิเก่าและวิกปิ อธิฐาน
ผ้าสังฆาฏิของสมเด็จพระบรมวงศัพนคร เป็นผ้า
สังฆาฏิครองทำกิจของสงฆ์โดยลำดับมา ขอพระ
กุศลจิรวาทนนี้จึงเป็นปฏิภาณโนบายป้องกัน

สรรพพิบัติอุปัทวันตราย ขอสมเด็จพระ
บรมวงศัพนครจงพระเจริญด้วยจตุรพิธพร
มีพระชนมายุเป็นต้น ดังที่ถวายพระพรไว้ใน
ฉะบับก่อนทุกประการ”

(ลิขิต ลงวันที่ 3 กันยายน พุทธศักราช 2487
ของ สมเด็จพระวันรัต)

“เดิมข้าพเจ้าได้รับเชิญให้มาร่วม
อภิปรายเรื่อง “โบราณคดีกับการค้าของเก่า”
ซึ่งข้าพเจ้าก็ไม่รังเกียจที่จะทำให้ ครั้นได้ยินผู้
ร่วมอภิปรายคนหนึ่งซึ่งเป็นคุณหญิง ...ปาก
ตลาดที่ขอบพุดจากลั่นกลอก ตระบัดสัตย์ ลอบ
กัดคนลับหลัง ข้าพเจ้าจึงขอยกถอนตัว ผลก็คือ
ข้าพเจ้าต้องกลายมาเป็นผู้แสดงเดี่ยวในรายการนี้
ซึ่งข้าพเจ้าก็ยินดีสนองความต้องการของคณะ
กรรมการ เพราะเห็นว่าการที่คณะโบราณคดี
จัดงานเพื่อเทอดทูนพระเกียรติสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงมีพระคุณอย่างล้น
เหลือแก่วิชาประวัติศาสตร์โบราณคดี นั้น นับ
เป็นกตเวทิตาธรรมอันควรได้รับการสรรเสริญ
จากสาธุชน...”

(คำขึ้นต้นปาฐกถาเรื่อง “สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ
กับวิชาประวัติศาสตร์โบราณคดีของไทยในปัจจุบัน”
ของ นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ณ แสดงครั้งแรกที่คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ 21 มิถุนายน
พ.ศ. 2522)

ตัวอย่างการใช้ภาษาของสมเด็จพระพุทธโฆ
ษาจารย์ สมเด็จพระวันรัต และ นายสุลักษณ์ ศิว
ลักษณ์ ที่ยกมานี้ แตกต่างกันในเนื้อหาสาระ แต่นั้น
ไม่ใช่สิ่งสำคัญ เพราะเราไม่ต้องการเปรียบเทียบเรื่อง
เนื้อหาหรือความหมาย หากแต่ต้องการเปรียบเทียบ
วิธีการเรียบเรียงความหมาย หรือการเรียบเรียงข้อความ
ซึ่งหมายถึงการใช้รูปประโยคและวลี ก่อนอื่นขอให้สังเกต
ว่า ภาษาของทั้ง 3 ท่านในที่นี้ก็มีคุณสมบัติร่วมกัน
อย่างหนึ่ง คือ เป็นภาษาที่ใช้ในโอกาสที่เป็นทางการ
กล่าวคือ ลายลิขิตของ 2 สมเด็จพระนั้น มีขึ้นเพื่อถวาย

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และปราชญ์ของนาย สุลักษณ์ ศิวลักษณ์ ก็แสดงที่มหาวิทยาลัยและต่อมา ก็ได้รับการตีพิมพ์ ภาษาซึ่งใช้ในโอกาสเป็นทางการ มีความแตกต่างจากภาษาที่ใช้อย่างไม่เป็นทางการที่เด่นชัด อย่างหนึ่งคือ เป็นภาษาที่ผ่านการกลั่นกรองจากผู้ใช้ หรือผู้ใช้มีความพิถีพิถันต่อการใช้ภาษามากกว่าเมื่อใช้ ภาษาอย่างไม่เป็นทางการ อย่างไรก็ตามภาษาที่ 2 สมเด็จใช้เขียนลายลักษณ์ก็ยังแตกต่างไปจากภาษาที่ใช้ เรียบเรียงคำเทศนา ดังนั้นเมื่อถึงภาษาของ 2 สมเด็จ ก็จะกล่าวแยกเป็น 2 ตอน

ถึงแม้ข้อความที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้อาจจะสั้น แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า วิธีการเรียบเรียงข้อความยาว ขนาดย่อหน้าที่ปรากฏนี้ก็เหมือนกับวิธีการที่ท่านทั้ง 3 ใช้ในการเรียบเรียงข้อความอื่น ๆ และถ้ามีอะไร แตกต่างนอกเหนือไปจากที่มีอยู่ในข้อความข้างบนนี้ ก็จะยกมากล่าวถึงเพิ่มเติมต่อไป

เนื่องจากภาษาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และภาษาของสมเด็จพระวันรัตมีลักษณะคล้ายคลึง กันมาก ในที่นี้จึงจัดให้เป็นภาษาประเภทเดียวกัน ส่วนภาษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ

ของนายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ แยกเป็นอีก 2 ประเภท ต่างหาก และเนื่องจากภาษาของนายสุลักษณ์นั้นต่าง จากภาษาของ 2 สมเด็จอย่างเห็นได้ชัดมากกว่าของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงจะนำมาเปรียบเทียบและกล่าวถึงก่อน

ในที่นี้เมื่อกล่าวถึงลักษณะเด่นของภาษาของท่านใด ขอให้เป็นที่เข้าใจว่า ไม่จำเป็นต้องเป็นลักษณะ ที่ท่านอื่นไม่ทรงใช้หรือไม่ใช้เลย หากแต่เป็นลักษณะที่ เราจะพบบ่อยมากหรือมีความถี่ในการใช้สูงเมื่อท่านนั้นๆ ทรงใช้หรือใช้ภาษา และท่านอื่น ๆ อาจจะทรงใช้หรือ ใช้แต่ไม่บ่อยมากเท่า

ลักษณะต่อไปนี้อาจกล่าวว่าเป็นลักษณะเด่น ของภาษาของ 2 สมเด็จ คือ

1. สองสมเด็จมักจะขึ้นต้นประโยคด้วย “กรรม” ถ้ามี กล่าวคือเป็นการเรียงประโยคแบบ “กรรม ประ- ธาน กริยา” “กรรม” ซึ่งนำไปขึ้นต้นประโยคนั้นมี ลักษณะพิเศษ คือ มักมีคำว่า “นั้น” หรือ “นี้” ซึ่งเป็น คำชี้เฉพาะอยู่ข้างท้าย จากข้อความที่ยกมาให้อ่านเป็นตัวอย่างข้างบน มีประโยคที่เข้าลักษณะดังกล่าว คือ

...เรื่องกรุนหลวงนั้น เมื่อถึงคราวจำเป็น

สมควรจะลดให้น้อยลง...

...ศาลาดำรงธรรมที่โปรดให้ซ่อมนั้น วัดจัดการซ่อมเอง...

...ใบชาที่โปรดเสวยซึ่งทรงแบ่งประทาน

อาตมภาพมา 2 ถ้านั้น อาตมภาพได้รับแล้ว...

นอกจากในตัวอย่างนี้แล้ว ในลิขิตของสมเด็จพระ

องค์ 2 ในหนังสือสามสมเด็จ ยังมีประโยคแบบนี้อีกมากมาย ซึ่งอาจยกตัวอย่างเพิ่มเติมได้อีก คือ

“...ขานนียโภชนียาหารที่ทรงพระกรุณาโปรดประทานมานั้น อาตมภาพได้นั้นแล้ว...”

“...พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์นี้ จะต้องแก้ไขอย่างไรบ้าง...”

“...ลายพระหัตถ์ลงวันที่ 9 และวันที่ 11 พฤษภาคม ศกนี้ อาตมภาพได้รับแล้ว...”

“...ชมภู ผลเกิดจากต้นที่ทรงปลูก...นั้น อาตมภาพได้รับและฉันแล้ว...”

“...ลายพระหัตถ์ที่ทรงอนุโมทนาเรื่องผลมะตูม...นั้น อาตมภาพอ่านแล้วรู้สึก...”

“...ส่วนวัดสุวรณดารามนั้น อาตมภาพก็ตั้งใจจัดการทำนุบำรุง...”

ส่วนที่เป็น “กรรม” ที่เป็นตัวเน้นไว้นั้น เรา

สามารถย้ายที่ไปอยู่หลัง “ประธาน” และ “กริยา” ได้

โดยที่ความหมายของประโยคก็ยังคงเดิม เช่น

“อาตมภาพได้นั้นขานนียโภชนียาหารที่ทรงพระกรุณาโปรดประทานมาแล้ว”

“จะต้องแก้ไขพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์อย่างไรบ้าง”

“อาตมภาพได้รับลายพระหัตถ์ ลงวันที่ 9 และวันที่ 11 ... แล้ว”

2. สมเด็จพระ 2 องค์ นิยมใช้รูปประโยคที่มีการ

“จั่วหัวเรื่อง” ก่อน ซึ่งประโยคแบบนี้มีการเรียงคำคล้ายประโยคในข้อหนึ่ง แต่ความจริงแล้วเป็นประโยคที่ต่างกัน เช่น

“อนึ่ง วัดที่พระราชทานให้สกุลวงศ์ของวัดหรือ

ราชบุตรทอนั้น ถ้าอาตมาเป็นเจ้าของวาสะจะไม่

เสียใจเลย”

หรือ “อธิบายหัวใจศาสนาข้อที่ 3 เรื่องประโยชน์ชาตินี้ ผู้ประพจน์ตามประโยชน์ชาตินี้ข้อ 1 บริบูรณ์ย่อมเพียงพอ...”

“เรื่องโอวาทของพระมหาเถรานุเถระนั้น ชรรมน่าอ่านมาก”

ที่ว่าเป็นรูปประโยคที่ต่างออกไป คือ เราไม่สามารถย้ายส่วนที่เป็นตัวเน้นไปอยู่หลังประธานและกริยาที่ตามมาได้เหมือนข้อ 1 และอันที่จริงแล้วส่วนที่เป็นตัวเน้นคือการจั่วหัวเรื่องของประโยค ซึ่งไม่มีความสัมพันธ์ทางด้านไวยากรณ์กับประธานและกริยาที่ตามมา แต่มีความสัมพันธ์กับส่วนดังกล่าวนี้ ในด้านความหมาย คือ เป็นการเกริ่นให้รู้ว่า ประโยคที่ตามมาจะกล่าวถึงเรื่องอะไร

3. โดยทั่วไปแล้วในการกล่าวข้อความหนึ่ง ๆ สมเด็จพระ 2 องค์ไม่นิยมใช้ประธานขึ้นประโยคทุกครั้ง มักนิยมใช้ประธานในประโยคแรก และมักจะละประธานในประโยคต่อ ๆ ไป ซึ่งประธานอาจเป็นบุรุษที่หนึ่งหรือสองหรือสามก็ได้ การละประธานนี้ส่วนใหญ่เป็นการละโดยสิ้นเชิง โดยไม่มีคำสรรพนาม เช่น “ที่” “ซึ่ง” “อัน” มาแทน ลักษณะนี้เห็นได้เด่นชัดมากในลายลิขิตทุกฉบับ และในคำเทศนาที่ทั้ง 2 สมเด็จพระเรียบเรียงไว้

ข้อความต่าง ๆ ที่สองสมเด็จพระเรียบเรียงไว้เพื่อการเทศนาสั่งสอน มีลักษณะการเรียบเรียงที่แตกต่างไป ที่ควรกล่าวถึงมี 4 ประการ คือ

1. เมื่อมีการกล่าวถึงหลายสิ่ง และต้องมีการเรียงลำดับกล่าวถึงทีละอย่าง ทั้ง 2 สมเด็จพระบุลำดับหรือนับโดยใช้ตัวเลขไว้ท้ายสิ่งที่กล่าวถึง ดังนี้

“...แม้เพียงศีล 5 ก็เป็นที่พึงได้ 5 ทาง คือ

ไม่ฆ่าสัตว์ 1 ไม่ลักฉ้อโกง 1 ไม่ทำการมิจฉาจาร 1 ไม่ปด 1 ไม่เสพสุราเมรัย 1 ...”

(วิทยุเทศนา ของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)

“...ก็แลสถานทั้ง 5 นั้น การเลี้ยงเป็นที่ 1 การทำกิจเป็นที่ 2 ดำรงวงศ์สกุลเป็นที่ 3 ความประพฤตินสมควรเป็นทายาทเป็นที่ 4 ทำบุญ

อุทิศให้เป็นที 5 ๗ ...”

(มาณุปฏฐานกถุต ของ สมเด็จพระวันรัต
เมื่อทรงเป็นพระธรรมไตรโลก)

2. เมื่อต้องใช้คำขยายหรือคำวิเศษณ์คำเดียว
ซ้ำกันมากกว่า 1 ครั้ง สองสมเด็จพระเจ้าคำประเภท
ดังกล่าวไว้หลังข้อความที่ถูกขยาย เช่น

“...พระอรหันต์ทั้งหลายก็ยังต้องประสบสุข
เวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อุทกขมสุขเวทนา
บ้าง” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)

“...ท่านบำรุงท่านให้เป็นสุขโดยสถานอื่น ๆ
ด้วยมือของตนกิตติ ให้ผู้อื่นทำให้กิตติ ดูแลรักษา
พยาบาลท่านในเวลาที่ยึดใช้กิตติ...” (สมเด็จพระ
พระวันรัต)

3. เมื่อเรื่องที่เทศนานั้นเรียบเรียงมาจากภาษา
บาลี 2 สมเด็จพระญาณมวลิซึ่งขึ้นต้นด้วยคำว่า “ความ”
เป็นประจำ ดังตัวอย่างเช่น

“...ความเป็นผู้มีมิตตสหยาติ คือ เลือกคบ
แต่คนดีเป็นบัณฑิตเป็นมิตรสหยา...”

“ความไม่ทำบาปทั้งปวง ความทำกุศลให้
สมบุญ ความทำจิตต์ของตนให้ชาวรอบ
คือ บริสุทธิ์...”

“ความเป็นผู้ว่าง่าย สอนง่าย เป็นคนสมบัติ
ที่ควรบำเพ็ญไว้เป็นนิตย...”
(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)

“ความบิชาคนั้นจัดเป็นกตเวที คือ ความ
ฉลองคุณท่าน...”

“...เมื่อปรารภยอมเกิดความตั้งใจ จัดเป็นบุญจน
เจตนา คือ ความดำริห์ในเวลาบิชาค”
...“ความประพตติตนสมควรเป็นทายาท...”
(สมเด็จพระวันรัต)

4. สองสมเด็จพระนิยมใช้ “คือ” เป็นคำเชื่อมความ
นั้นคือ ข้อความที่ตามหลัง “คือ” ขยายความ ข้อความ
ที่นำมาข้างหน้า ดังตัวอย่างเช่น

“เมื่อพ้นโทษอย่างกลางได้ ความบริสุทธิ์ขึ้น
ท่ามกลางแล้ว ก็พิจารณาด้วยปัญญาต่อสมาธิ

ไป คือ เฟ่งใจเป็นสมาธิในข้อใด ก็พิจารณา...”
(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)

“...กำจัดความเห็นผิดเสียในขณะใด ก็เป็นปัญญา
ในขณะนั้น ย่อมพ้นจากโทษอย่างละเอียด
คือ ความไม่รู้เท่าตามความจริง” (สมเด็จพระ
พุทธโฆษาจารย์)

“...ส่วนทางที่ไม่ดีจะได้ละเลิก ส่วนที่ดีจะได้
อดสำหรับทำบาปเหตุเป็นที่พึงแก้ด้วย คือ ช่วย
ให้รู้ว่า ทำอย่างไรดีเสียดไม่บริสุทธิ์...” (สม-
เด็จพระพุทธโฆษาจารย์)

“ความคิดนั้นจัดเป็นกตัญญูตา คือ ความรู้คุณ
ท่าน...” (สมเด็จพระวันรัต)

“...ครั้นเสร็จแล้วเกิดความอึดใจว่าได้ฉลองคุณ
ท่าน จัดเป็นอุปปราปรเจตนา คือ ความดำริห์
ภายหลังบริจาค...”

“...การสักการะด้วยเครื่องบริหารมีใช้น้ำเป็นต้น
เป็นคุณอันอเนก คือ ความสุขทั้งกายแลใจ...”

ส่วนภาษาของนายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ มีลักษณะ
เด่นที่ต่างไป พอลงมาถึงได้ 4 ประการ ดังนี้

1. นายสุลักษณ์นิยมใช้ประโยคที่มีวลี ซึ่งขึ้น
ต้นด้วยคำว่า “การ” วลีดังกล่าวนี้อาจเป็นประธาน
หรือกรรมของประโยคก็ได้ และวลีประเภทนี้มีที่มา
จากการลดรูปประโยค ซึ่งหลังจากการลดรูปแล้ว
ส่วนที่ตามคำว่า “การ” จะเป็นกริยา และ/ หรือ คำ
ขยายกริยา และ/ หรือกรรม แต่ถ้าหลังคำว่า “การ”
เป็นคำว่า “ที่” สิ่งที่มาจะมักเป็นประโยคเต็มรูป
คือ มีทั้ง ประธาน กริยา กรรม และส่วนขยายในที่
ต่าง ๆ (อย่างไรก็ตามอาจลดรูปประธานได้) และถึงจะ
เป็นประโยคเต็มรูปแบบ เมื่ออยู่หลังคำว่า “การที่”
ทั้งหมดหรือทั้งวลี ก็ทำหน้าที่เป็นส่วนหนึ่งของประโยค
เท่านั้น ดังตัวอย่างเช่น

“การเขียนประวัติศาสตร์ แม้จะให้บริสุทธิ์
ยุติธรรมเพียงใด ก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงการเข้าไป
ข้องแวะพัวพันกับการเมืองได้...”

“การนำเอาวิชาภาษามาใช้รู้ จึงเท่ากับ

เป็นการรอสถดับด้านคุณธรรม...”

“ข้อความนี้ก็แสดงถึงการค้นพบอีกแล้ว...”

“การเขียนอย่างมีก่ง่ายเช่นนี้ กลับมีอิทธิพล
ได้ยืนนานต่อมาถึง 5 ปี...”

“การที่สถาบันไทยคดีศึกษา สมาคมสังคม
ศาสตร์แห่งประเทศไทย มีเงินแก่นัก
วิชาการโดยรับผ่านมาจากมูลนิธิใหญ่ ๆ นั้น
ช่วยให้นักวิชาการเป็นไทแก่ตัวได้เพียงใด...”

“การที่นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี
ไทยในปัจจุบัน ไม่มีผลงานอันสร้าง
สรรค์ที่เหนือกว่า โกลกว่า และดีกว่า ผล
งานของคนรุ่นท่าน เป็นความผิดของใคร...”

“...การที่คนอยู่ร่วมสมัยกัน เขียนเรื่อง
โบราณ ๆ ร่วมกัน และมาจากชนชั้น
เดียวกัน จำต้องเป็นนักวิชาการสกุลเดียวกัน...”

“นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า การที่ไปได้ปัญญา
ไทย ปัญญาเอก มาจากต่างประเทศนั้น
ไม่จำเป็นต้องรู้เรื่องเมืองไทยมากมายอะไรนัก...”

วลีซึ่งขึ้นต้นด้วยคำว่า “การ” ในลักษณะดังกล่าว
ข้างบนนี้ นายสุลักษณ์ใช้มากกว่า 70 ครั้งในปาฐกถา
ของเขา ซึ่งมีความยาวประมาณ 40 หน้าพิมพ์

2. รูปแบบประโยคซึ่งมีความถี่ในการใช้ไม่ยิ่ง
หย่อนกว่ากันมากนัก คือ ประโยคที่มีวลีซึ่งนำหน้า
ด้วยคำว่า “โดย” โดยทั่วไปแล้ววลีดังกล่าวนี้ขยายข้อ
ความที่นำมาข้างหน้าโดยเฉพาะอย่างยิ่ง “กริยา”
ตัวอย่างเช่น

“...คำ ๆ นี้ หลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้เรียกนำขึ้น
ด้วยประสงค์จะเทิดทูนพระเกียรติ โดยเอา
อย่างผ่องมา...”

“...ข้าพเจ้าต้องการกล่าวถึงเฉพาะเนื้อหาสาระ
โดยไม่พยายามจับผิดทางด้านภาษาและ
ข้อเท็จจริง...”

“...เป็นการกระทำอย่างฉาบฉวย โดยปราศ -
จากการสนับสนุนทางข้อเท็จจริง...”

“...และถ้าเข้าใจข้อความนี้แล้ว ไม่จำเป็นต้อง

สาวไปให้ไกล โดยใช้อากาศเดา...”

“...นักวิชาการรุ่นใหม่ โดยเฉพาะในทางประวัติ-
ศาสตร์ โบราณคดี ควรศึกษาอดีตและบรรพชน
อย่างสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ด้วยความเคารพ
ด้วยความกตัญญู ด้วยความพยายามเข้าใจอย่าง
ไทย ๆ โดยไม่จำเป็นต้องปราศจากการ
วิพากษ์...”

3. ลักษณะเด่นประการที่สาม ซึ่งส่วนหนึ่งเป็น
ผลพวงมาจากข้อ 1 และข้อ 2 คือ ประโยคของนาย
สุลักษณ์ โดยเฉลี่ยมีความยาวและซับซ้อนมากกว่า
ประโยคของสองสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ
“ที่” “ซึ่ง” แล้ว นายสุลักษณ์ยังใช้รูปประโยคซึ่งมีวลี
“การ” และ “โดย” ดังกล่าวมาแล้ว ด้วยความถี่ที่สูง
ซึ่งทั้งวลี “การ” และ “โดย” มีที่มาจากกริยาเป็นประโยค
ซึ่งบางครั้งก็ลดรูป บางครั้งก็เต็มรูป จึงทำให้ประโยค
ที่นายสุลักษณ์ใช้โดยทั่วไป มีลักษณะเป็นประโยค
ซ้อนประโยคมากกว่า ผลพวงประการหนึ่งของการ
ใช้ประโยคยาว คือ ประชานของประโยคอยู่ไกล
จากคำกริยา

4. อีกลักษณะหนึ่งซึ่งอาจจัดว่าเป็นลักษณะ
เด่นของภาษานายสุลักษณ์ คือ การใช้คำเชื่อม ถ้าเรา
เปรียบเทียบข้อความขนาดย่อหน้าของสองสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ของนายสุลักษณ์ จะเห็นได้ว่า ย่อหน้าของนายสุลักษณ์
นั้นมีคำเชื่อมมากและหลายระดับ อันที่จริงแล้วคำ
เชื่อมที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณใช้ก็เหมือนกัน
แต่นายสุลักษณ์ใช้คำประเภทนี้ถี่กว่ามาก ตัวอย่างย่อ
หน้าที่ยกมาข้างล่างนี้เป็นตัวแทนแสดงการใช้คำเชื่อม
ของนายสุลักษณ์ได้ดี

“ส่วนหลวงวิจิตรวาทการนั้น แม้งาน
นิพนธ์ทางประวัติศาสตร์จะฉาบฉวยบิดเบือน
แต่ก็มีปริมาณมากและเขียนอย่างชวนอ่าน จน
มีอิทธิพลในวงกว้าง โดยที่รัฐบาลทุกยุค
ทุกสมัยหันไปหางานของบุคคลผู้นี้ แม้จะเป็น
งานเพลง งานละคร ก็เอามาประสมเป็นงาน
ประวัติศาสตร์ แม้จะปฏิวัติรัฐประหารกันก็

หันไปพึ่งพาผลิตผลของบุคคลผู้หนึ่งกันทุกครั้ง โดยมีผู้รับสืบทอดเจตนารมณ์เช่นนี้อยู่ที่กรมศิลปากรด้วยตลอดจนบัดนี้ **แล้วจะปฏิเสธอิทธิพลของแนวคิดสกุลนี้กระไรได้**”

ที่ผู้เขียนเลือกที่จะกล่าวถึงลักษณะภาษาของสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพหลังภาษาของสองสมเด็จพระและนายสุลักษณ์ก็เพราะถึงแม้ภาษาของสมเด็จพระปรมัยยิกายะ จะมีลักษณะเด่นที่ต่างไปจากภาษาของอีก 3 ท่าน แต่ก็มีลักษณะบางประการที่ก้ำกึ่งอยู่ระหว่างภาษาของสองประเภทที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้สัมพันธ์กับลักษณะทางการศึกษาของพระองค์ กล่าวคือ ทรงได้รับการศึกษาทั้งแบบวัดและแบบวัง ซึ่งแบบหลังนี้รวมถึงการศึกษาภาษาอังกฤษจนใช้การได้อย่างดีด้วย

ลักษณะที่อาจจัดว่าเป็นลักษณะเด่นของภาษาของสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพมี 2 ประการคือ ประการแรกทรงใช้ประโยคที่มีวลี **“ด้วย”** มากกว่าประโยคแบบอื่น ดังตัวอย่าง เช่น

“แม่สมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยา-
วชิรญาณวโรรสก็ไมโปรด **ด้วย**เกรงว่าจะ
เพาะปลูกนิสัยของนักเรียนให้รู้ร่ำไป”

“ข้าพเจ้าได้รับคำวินิจฉัยเรื่อง ยามกาลิก
ของเจ้าคุณ ซึ่งโปรดส่งมาให้**ด้วย**มีความรำลึก
ถึงข้าพเจ้านั้น...”

“ถึงคาถาในมงคลสูตรก็เห็นได้ว่า เป็น
ของแต่งทีหลัง **ด้วย**ข้อมงคลที่เอามาเรียบเรียง
ในคาถานั้นไม่ได้จัดเป็นหมวดหมู่...”

“...ข้าพเจ้าได้ขอให้มหาวิทยาลัยเขาคัดสำเนา
เป็นอักษรฝรั่งให้ **ด้วย**หวังใจว่าจะส่งไป
ถวายให้พิจารณาว่าความรู้ภาษามครของพม่า
ในสมัยนั้นเพียงไร...”

“...คิดพิเคราะห์เหตุที่เสด็จไปยังวัดนั้นๆ
จะเข้าใจว่าเสด็จไปเพราะเป็นที่สถิตยของสมเด็จพระ
พระราชคุณะก็ได้ **ด้วย**วัดอรุณ วัดมหาธาตุ
วัดสระเกษ และวัดเบญจมบพิตร เจ้าอาวาสไม่ได้
เป็นสมเด็จพระราชาคณะ...”

“ข้าพเจ้ารู้สึกอนโหมทนาบุญของเจ้าคุณ
อย่างหนึ่ง **ด้วย**ได้เห็นในหนังสือพิมพ์ว่า เจ้าคุณ
เบิกเป็นพยานในคดีที่เจ้าพระยาวรวงษ์ต้องถูก
หาว่าลักของหลวง...”

อีกลักษณะหนึ่งคือ ทรงใช้คำกริยาแสดงอดีต-
กาลในประโยคด้วย โดยทรงใช้คำว่า **“เคย”** หรือ
“ได้” หรือทั้ง 2 คำนำหน้าคำกริยาเพื่อแสดงว่าเรื่อง
ได้ผ่านไปแล้ว ดังตัวอย่างเช่น

“ด้วยดอกเตอร์ เฮลมุท คลา เซแนป เป็น
ศาสตราจารย์เรื่องอินเดียอยู่ในมหาวิทยาลัยโก-
นิสเบค ประเทศเยอรมนี ได้เดินทางมาในประ-
เทศญี่ปุ่น ประเทศจีน ญี่ปุ่น จนถึงประเทศนี้
เพื่อจะศึกษาลัทธิพระพุทธศาสนา ได้มาหาข้าพ-
เจ้า แสดงความประสงค์ให้ข้าพเจ้าแนะนำให้
ได้พบปะกับพระเถระ ซึ่งรอบรู้พระธรรมวินัย
และลัทธิพระธรรมวินัย และลัทธิพระพุทธ-
ศาสนา เพื่อเขาจะขอศึกษาหาความรู้ ข้าพเจ้าจึง

ได้แนะนำให้เขามาศึกษาต่อให้คุณ ได้จดหมายฉบับนี้ให้ถือมาเป็นสำคัญ ข้าพเจ้าได้ชี้แจงกับเขาด้วยว่า...”

ภาษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่มีส่วนคล้ายกับภาษาของอีก 2 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ ทรงใช้ประโยคที่เรียงคำแบบ “กรรม-ประธาน-กริยา” และประโยคประเภทจั่วหัวเรื่องก่อน ด้วยความถี่สูงพอกับภาษาของอีก 2 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นความถี่ที่สูงกว่าภาษาของนายสุลักษณ์ ดังตัวอย่างเช่น

“หนังสืออภิธานภาษาบาลี ของอาจารย์ริส เดวิก ซึ่งข้าพเจ้าตั้งใจจะถวายเจ้าคุณนั้น ได้มาแล้วตอน 1 ...”

“เรื่องประวัติของพระภิกษุอาณันทาทองคี่นี้ ข้าพเจ้าได้ถามได้ความว่า เธอเป็นนักเรียนอยู่ในวิทยาลัย ชื่อว่า...”

“แว่นธรรมดอนโหวทปาฏิโมกข์ ที่เจ้าคุณมีแกใจให้มาด้วยคิดถึงข้าพเจ้านั้น ข้าพเจ้าได้อ่านจนตลอดในวันที่ได้รับนั้น...”

“การปริกษาร่างพระราชบัญญัตินั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และตัวข้าพเจ้าเป็นผู้ปริกษา...”

อีกลักษณะหนึ่งที่ภาษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีความคล้ายคลึงกับภาษาของอีก 2 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ การใช้คำบุรุษสรรพนาม โดยเฉพาะคำบุรุษสรรพนามที่สาม ทั้ง 3 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใช้คำว่า “ท่าน” แทนบุคคลที่มีฐานะสูงกว่า และคำว่า “เขา” และ “เธอ” แทนบุคคลที่มีฐานะต่ำกว่า และทั้ง 3 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใช้คำว่า “เขา” และ “เธอ” โดยไม่แยกเพศ กล่าวคือ ทั้ง 2 คำนี้ใช้อย่างได้ถึงทั้งพระสงฆ์และสตรี

อันที่จริงแล้วโดยทั่วไปนายสุลักษณ์ก็ใช้คำบุรุษสรรพนาม บุรุษที่ 3 อย่างชัดเจน ในทำนองเดียวกันกับ 3 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในปาฐกถาของเขา ๆ ใช้คำว่า “ท่าน” “เขา” และ “แก” แทนชื่อบุคคลต่าง ๆ แต่ที่ต้องนับว่าเป็นเรื่องแปลกในปาฐกถานี้ก็คือ นายสุลักษณ์กล่าว

วิจารณ์งานของนางกอบแก้ว สุวรรณทัต อย่างยืดยาว โดยไม่ได้ใช้คำบุรุษสรรพนามแทนชื่อนางกอบแก้วเลยแม้แต่ครั้งเดียว และนายสุลักษณ์ต้องกล่าวชื่อนางกอบแก้วถึงกว่า 20 ครั้ง มีเพียง 2-3 ครั้งเท่านั้นที่เขาใช้คำว่า “ผู้เขียน” แทนชื่อดังกล่าว การใช้คำบุรุษสรรพนามแทนชื่อนางกอบแก้วนี้ ทำให้ผู้เขียนบทความนี้ไม่สามารถสรุปได้ว่า นายสุลักษณ์ใช้คำบุรุษสรรพนามบุรุษที่ 3 โดยแยกเพศหรือไม่ แต่ก็มีข้อชวนคิดว่า ถ้าเขาไม่ต้องการแยก เขาก็คงเลือกใช้คำใดคำหนึ่งที่ใช้อยู่แล้วในปาฐกถา คือ “ท่าน” “เขา” และ “แก”

ดังได้กล่าวไว้แต่ต้นแล้วว่า ภาษาของ 4 ท่านนี้ แม้จะมีลักษณะเฉพาะองค์หรือเฉพาะตัวแฝงอยู่ แต่ส่วนใหญ่แล้วภาษาของแต่ละท่านสามารถเป็นตัวแทนของผู้ใช้ภาษาอื่น ๆ ในสังคมไทยได้ เพราะภาษาที่แต่ละท่านใช้นั้น คือ ภาษาไทย ซึ่งคนไทยทั่วไปสามารถเข้าใจได้ และในความเป็นภาษาไทยนี้ก็มีความแตกต่างกัน อันเนื่องมาจากกาลเวลาที่เปลี่ยนไป สังคมที่เปลี่ยนไป และภูมิหลังที่ต่างกันของผู้ใช้ภาษา

โดยโครงสร้างใหญ่ ๆ ทั่วไปแล้ว ภาษาของสามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและภาษาของนายสุลักษณ์เหมือนกัน ความแตกต่างกันที่มีอยู่ที่ความถี่หรือความนิยมใช้ลักษณะภาษาบางอย่างมากกว่าลักษณะอื่น ๆ ความจริงแล้วลักษณะเด่นของภาษาของแต่ละท่านที่กล่าวถึงนั้นมีใช้อยู่ในภาษาของทุกท่าน แต่ปริมาณการใช้อาจจะน้อยกว่าหรือเป็นลักษณะด้อยในภาษาของท่านอื่น ๆ

ในแง่ของกาลเวลาแล้ว ภาษาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง 3 องค์ ไม่มีอะไรแตกต่างกันมากนัก ไม่มีลักษณะภาษาของท่านใดแตกต่างจากท่านอื่น แต่ในแง่ของภูมิหลังทางด้านการศึกษาที่ต่างกัน เราอาจชี้ได้ว่า ภาษาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และสมเด็จพระวันรัต มีอิทธิพลของภาษาบาลีอยู่มากกว่า ซึ่งเป็นเรื่องให้เห็นได้ค่อนข้างชัดเจน เพราะทั้ง 2 ท่านคลุกคลีศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีอยู่เป็นประจำ ทั้งหน้าที่การสั่งสอนเทศนาของท่านก็ต้องสัมพันธ์อยู่กับภาษาบาลีโดยตลอด

ลักษณะเด่นซึ่งกล่าวถึงนั้น อาทิ การใช้วลี “ความ” จึงกล่าวได้ว่าเป็นอิทธิพลมาจากภาษาบาลี และแน่นอนว่าถ้อยคำที่ท่านใช้อย่อมมีศัพท์ภาษาบาลีอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนการใช้ภาษาของสมเด็จพระปาดำรง-ราชานุภาพนั้นพอเห็นได้ว่ามีอิทธิพลภาษาอังกฤษอยู่ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสดงอดีตกาลด้วยการใช้คำว่า “ได้” หน้าคำกริยา

ถึงแม้ในโครงสร้างแล้วภาษาของนายสุลักษณ์จะเหมือนภาษาของสามสมเด็จ แต่ความถี่ในการใช้ประโยคบางรูป อาทิ ประโยคที่มีวลี “การ” และวลี “โดย” ก็ทำให้ภาษาของนายสุลักษณ์ดูแตกต่างไปจากภาษาของสามสมเด็จได้มากทีเดียว แต่ประการสำคัญ สิ่งที่ทำให้ภาษาของนายสุลักษณ์แตกต่างไปได้มาก คือ อิทธิพลของภาษาอังกฤษที่เข้ามาในการใช้ภาษาไทยมีมากขึ้น การใช้คำบางคำต้องมีภาษาอังกฤษกำกับ เพื่อให้ผู้อ่านรู้ว่าศัพท์นั้นมาจากคำอะไรในภาษาอังกฤษ ดังเขาต้องใช้คำว่า “myth” “methodology” “Onthology” และ “article of faith” กำกับคำภาษาไทยที่เขาเลือกใช้ นอกจากนี้วิธีการพูดการใช้สำนวนหลายอย่างก็เป็นผลมาจากการได้รู้ได้ใช้ภาษาอังกฤษ อาทิ “แสดงความชื่นชม” “ข้อเขียนล่าสุด” “ความรู้สึกทำนองเดียวกันนี้ได้เกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า” “หักทลายแนวคิดแบบตะวันตก” ฯลฯ ซึ่งการพูดในทำนองเช่นนี้เราจะไม่พบเลยในภาษาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์และสมเด็จพระวันรัต แต่เราอาจจะพบบ้างในภาษาของสมเด็จพระปาดำรง-ราชานุภาพ ในเรื่องการกล่าวคำขอบคุณล่วงหน้า และการถามถึงสุขภาพในจดหมาย

ถ้าการใช้ภาษาไทยของท่านทั้ง 4 จะเป็นตัวแทนการใช้ภาษาของคนไทยทั่วไปได้ ก็คงเป็นดังนี้ ภาษาของสองสมเด็จ เป็นตัวแทนภาษาของผู้ที่มีการศึกษาสูงไม่รู้ภาษาอังกฤษแต่รู้ภาษาบาลีดี ซึ่งส่วนใหญ่ก็คงเป็นพระสงฆ์ ส่วนภาษาของสมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพเป็นตัวแทนภาษาของฆราวาสที่มีการศึกษาสูง รู้ภาษาอังกฤษดี และใช้ภาษาอังกฤษ

ได้ดี ส่วนภาษาของนายสุลักษณ์นั้นเป็นตัวแทนภาษาของผู้มีการศึกษาสูง รู้ภาษาอังกฤษดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเคยไปศึกษาในต่างประเทศมา และคิดเป็นภาษาอังกฤษด้วย

ในแง่ของการเปลี่ยนแปลงทางด้านภาษาหรือภาพสะท้อนจากภาษาในหนังสือสามสมเด็จ สิ่งหนึ่งที่เราอาจเห็นได้อย่างชัดเจนก็คืออิทธิพลของภาษาอังกฤษที่เข้ามาในภาษาไทย ภาษาอังกฤษไม่ได้เข้ามาแทนภาษาบาลีและคงไม่มีภาษาใดมาแทนที่ภาษาบาลีในภาษาไทยได้ เพราะภาษาบาลีที่คนไทยใช้นั้นได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของภาษาไทยไปแล้ว แต่อิทธิพลภาษาอังกฤษที่เข้ามาในภาษาไทยเวลานี้เข้มข้นและกระจายกว้างขวางในแทบทุกวงการ โดยเฉพาะวงการผู้มีการศึกษา ผู้รู้ในสังคมไทยเวลานี้มีจำนวนไม่น้อยที่ใช้คำ สำนวน และรูปประโยคแบบภาษาอังกฤษ ในการใช้ภาษาไทยและตัวภาษาไทยเองก็มีความซับซ้อนมากขึ้นเพราะได้สะสมอิทธิพลจากภาษาต่าง ๆ ไว้มาก ในบางจุดภาษาไทยเราซับซ้อนเสียจนคนไทยซึ่งใช้ภาษาทุกวันเกิดความไม่แน่ใจในความถูกต้องและเหมาะสม ดังกรณีการเลือกใช้คำบุรุษสรรพนามของนายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ และผู้เขียนบทความนี้เองก็เกิดความไม่แน่ใจในการใช้คำสรรพนามแทนตัวท่านผู้นี้ด้วย ★

เชิงอรรถ

- ¹ สามสมเด็จ, มุลินธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, พ.ศ. 2523, หน้า 4.
- ² พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เล่ม 1, สุจิต ถาวรสุข, องค์การคำครุสภา, พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง, พ.ศ. 2508, หน้า 125.
- ³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.
- ⁴ สามสมเด็จ, หน้า 2.
- ⁵ สามสมเด็จ, หน้า 6.
- ⁶ สามสมเด็จ, หน้า 7.
- ⁷ ให้พระยาอนุมาน, หน้า 443.
- ⁸ สามสมเด็จ, หน้า 207.

บรรณานุกรม

- วิทย์ พินคันทน์. 21 มิถุนายน 2505. *อนุสรณ์พระประวัติสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์การศาสนา.
- ส. ศิวลักษณ์. 2527. *ช่วงแห่งชีวิตของ ส. ศิวลักษณ์ แต่ก่อนเกิดจนจบการศึกษาจากเมืองอังกฤษ*. กรุงเทพฯ, สำนักพิมพ์เทียนวรรณ.
- สามสมเด็จ. มุลินธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป. 1 ธันวาคม 2523.
- สุจิต ถาวรสุข. 2508. *พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม 1*. กรุงเทพฯ, องค์การคำครุสภา.
- ให้พระยาอนุมาน. มุลินธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป. 15 ธันวาคม 2527.

THAMMASAT UNIVERSITY
 สำนักหอสมุด